II. Meşrutiyet Dönemi'nin "Değerli Bir Maârifçisi":

FUAD ŞEMSİ İNAN

Bahri ATA*

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918), Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın getirdiği bütün olumsuz koşullara ve siyasal istikrarsızlığa rağmen eğitim alanında bir canlanma yaşanmıştır. Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilginin nedenlerinin eğitimde yapılan hatalara bağlanması, Bulgaristan örneği, Osmanlı hükümetlerinin özellikle İttihat ve Terakki Partisi'nin eğitime bir kat daha önem vermesine yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın müthiş buhranlı günleri içinde yarım okka ekmeğin 30 kuruşa satıldığı yokluk zamanlarında, pek çok aydın ve öğretmen işini en iyi şekilde yapmaya çalıştı. Bugünden baktığımızda millî ve çağdaş eğitim alanında önemli bir yol kat edildiğini iddia etmek pek yanlış bir görüş olarak görülmemelidir. Yukarıda kullandığım bu "canlanma" terimini bir iki örnekle açıklamak isterim. Bu dönemde eğitim ile ilgili pek çok dernek kurulmuş[1] ve öğretmenler, dönemin çeşitli meslek dergilerindeki kuramsal ve uygulamalı ders örneklerinden yararlanmaya başlamıştır. Anadolu'nun çeşitli kasabalarında yaşamış ve bu dönemde öğretmenlik yapmış kişilerin kitapları arasında bu türden süreli yayınların varlığı, bu eserlerin yaygınlık derecesini göstermektedir. Emrullah Efendi-Sâtı Bey'in ve Ziya Gökalp-Sâtı Bey'in eğitimin niteliği ve amacına yönelik süreli yayınlardaki düzeyli tartışmaları döneme damgasını vurmuştur. Bu arada Mimâr Kemâleddin de *Eyüp Reşadiye Mektebi* (1910) ve *İbrahim Paşa Mekteb-i İbtidaisi* (1913) gibi ilkokul binası mimarisi denemeleri ile daha hijyenik okul ortamları örneklerini verdi.

Geleceğe etki açısından belki de en önemli uygulama, bu dönemde alınan bir kararla pek çok gencin (Halil Fikret Kanad, Sabri Esat Siyavuşgil, Mustafa Şekip Tunç, Sadrettin Celâl Antel, Ali Haydar Taner, Mustafa Rahmi Balaban, İbrahim Alaettin Gövsa v.b. gibi) pedagoji ve psikoloji öğrenimi için Fransa'ya, İsviçre'ye ve Almanya gibi Batı ülkelerine gönderilmesidir. Bu gençler dönüşlerinde bilgi ve görgüleri ile "iyi, doğru ve güzel" anlayışları ile Cumhuriyet Dönemi eğitim sistemine damgasını vurdular.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim politikalarına ve uygulamalarına yön verenlerin Mülkiye Mektebi mezunlarının olduğunu söylemek abartı olmasa gerektir. Sultan II. Abdülhamit döneminde özellikle 1882'den 1894'e kadar (1885,1886, 1892 yılları hariç) Maârif Nezâretine alınan Mülkiye mezunlarının sayısında bir artış görülmektedir. Örneğin 1882'de okuldan 22 kişi mezun olmuş, 4 kişi Maârif Nezâretine geçmiştir. Bunlardan biri de Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü Maârif Nazırlarından biri olan Emrullah Efendi'dir[2]. 1894'ten 1908'e kadar 1 ya da 2 mülkiye mezunu, Maârif Nezâretine geçmekte, bazı yıllar hiç geçen bulunmamaktadır. Fakat Mülkiye mezunları, dışarıdan öğretmen olarak bazı dersleri vermek üzere okullarımızda uzun yıllar görevlendirilmiştir[3].

Diğer Maârif Nazırların İbrahim Hakkı (Paşa), Mustafa Nâil Efendi ve Gelenbevizade Mehmed Said de Mülkiye Mektebi mezunudur[4]. Meşrutiyet döneminin pedagoji kültürüne en önemli katkıyı yapanlardan Süleymanpaşazade Sami, Mustafa Sâtı, İhsan Sungu da Mülkiye mektebi mezunların- ▶

dandır. Bunların bir kısmı "Maârifçi" yani eğitim yöneticisi olmuş, bir kısmı da pedagoji meseleleri üzerine kafa yorarak haklı bir şekilde "Terbiyeci", "Tatbikatçı" ya da "Pedagog" lakabını kazanmıştır. Bunlar arasında "Maârifçi" olarak tanınan kişiler, pedagojiye ilişkin yazıları da olmadığı için zamanla ne yazık ki unutulmuştur.

İşte bu kişilerde biri de Fuad Şemsi'dir. Fuad Şemsi Bey ile ilgili bilgi kırıntılarına Ali Çankaya'nın, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun, Mahir İz'in, A. Süheyl Ünver'in, Beşir Ayvazoğlu'nun yazılarında rastlamaktayız. Bu yazıda bunları derleyerek, Fuad Şemsi'nin eğitim yöneticiliği anlayışını göstermeye çalışacağım.

Fuad Şemsi Kimdir?

Fuad Şemsi, Posta ve Telgraf Nezâreti memurlarından Mehmed Şemsi Efendi'ni oğludur. 1883'de İstanbul'da doğdu. Darüşşafaka'da orta ve lise öğrenimini tamamladı. 1905'de Mülkiye'nin yüksek kısmından "pekiyi" derece ile mezun oldu. 1905 yılının Eylül ayında Maârif Nezâreti Maârif Kalemi Katipliğine tayin edildi. Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişliği'ne tayin edildi. Sâtı Bey'in müdürlüğü döneminde 1909'da Dârülmuallimîn-i İptidâî müdür muavinliğine getirildi. Darüşşafaka müdürlüğünü, 22 Nisan 1914 ve 14 Haziran 1914 arasında vekâleten, 5 Aralık 1915 ve 5 Ocak 1919 arasında asaleten yürüttü. 30 Nisan 1919'da 1. Damad Ferit'in Hükümeti döneminde Tedrisât-ı İbtidâiye Umum Müdürlüğüne (İlköğretim Genel Müdürlüğü), 2 Haziran 1919'da Tedrisât-ı Tâliye Umum Müdürlüğüne (Ortaöğretim Genel Müdürlüğüne) getirildi. 5 Haziran 1919'da Piyer Loti'ye gönderilen mektubu imzalayan 74 Türk aydınından biri oldu. 9 Mayıs 1921'de bu görevden azledilerek ayrıldı. Mart 1924'te Türkiye Cumhuriyeti Maârif Vekâleti tarafından emekliye sevk edildi[5]. Abbas Halim Paşa'nın umumi vekâleti ile İstanbul'da Mısır Apartmanı'nın yönetimi ile geçimini sağladı. 1928'de ressam Hoca Ali Rıza'nın psikolojik problemi olan kızı Kadriye Hanım'ın yol açtığı Atatürk'e Suikast Davası'ndan dolayı, yol parasını Fuad Şemsi'den aldığı için Fuad Şemsi de tutuklanmış ve delil yetersizliğinden mahkemece serbest bırakılmıştı. Bu olay üzerine felç geçiren Hoca Ali Rıza Bey vefat etmiş, Fuat Şemsi de üzüntüsünden inzivaya çekilmiştir[6]. Yakın arkadaşları ile düzenlediği edebiyat sohbetleri ve doktorunun ruhsal rahatlık için tavsiye ettiği tavla oyunu ile kendini meşgul etmeye çalıştı. 1960'lı yıllara gelince, gerçek nedeni bilemediğimiz bir psikolojik tutum içinde araştırmacı Ali Çankaya'nın beş mektubuna rağmen, hayat hikâyesini yazmadı ve sorulan soruları cevaplamadı. Fuad Şemsi 15 Ağustos 1974 yılında 91 yaşında iken vefat etti[7].

Fuad Şemsi'nin Kişiliği, Eğitim Yöneticiliği ve Bazı Eğitim Görüşleri

Fuad Şemsi, Türk eğitim tarihinde okul arkadaşı Sâtı Bey'in Dârülmuallimîn-i İptidâî'de müdürlüğü döneminde (1909-1912) müdür muavini olarak tanınmış ve şöhret kazanmıştır. Onu o günlerden tanıyan kişilerden biri de İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'dur. Baltacıoğlu *Hayatım* adlı eserinde onun hakkında şunları yazıyor[8];

"Müdür muavini yalnız günün saatin değil, saniyelerin bile hakkını veren, çok çalışkan, çok titiz, çok "görevsever" bir insandı... Diyebilirim ki meslek hayatımda rastladığım *"ilk Avrupalı tip"* budur. Müdür muavinin en büyük özelliğinden biri temizliğiydi. Onda bu temizlik sadece bir huy değil, bir inanç ve bir dindi. .. İşte bu dini tutku kuvvetiyledir ki o eski ve köhnemiş adetler yuvasını tertemiz bir yurt haline getirdi. Fuad Şemsi hiç şüphe yok ki memleketin en insani kültürü taşıyan en değerli insanların biridir... Bakın bu adamın en büyük özelliklerinden biri de insanları tanımasıydı. Bazen herkesin tapındığına o hiçbir değer vermez, bazen de kimsenin bir değer vermediğine o değer verirdi. Hükümleri yanılmıyordu, görünüşte insanın bütün iç yüzünü görebiliyordu. Onun için yeni bir ziyaretçi karşısında vereceği tepkilere çok dikkat ediyordum...[9]" devam ederek,

"...Fuad Şemsi bütün meslek hayatımda beni en iyi anlayan arkadaş oldu. Hatta beni ilk anlayanlardan biri de kendisidir. Maârif Nezâreti adına Avrupa'ya gönderilmem işinde önayak olan da kendisidir. Fuad Şemsi'nin güzel sanatlara, hele resme karşı beslediği derin ilgi onu, Türk plastiği üzerine daima düşünen ve çalışan bana çok yaklaştırmıştı. Fuad Şemsi elişi öğretiminin pedagojik rolüne inanıyordu, o kadar değil, gençlik hesabına bu işlerden çok şey bekliyordu".

İsmayıl Hakkı, Fuad Şemsi ile aralarında geçen bir tartışmayı da aktarmaktadır. Bir gün Fuad Şemsi elişi derslerinde bütün sınıflara aynı konuları çalıştıran İsmayıl Hakkı Bey'e "Sizin derslerinizin bir programı yok mudur?" diye sorar. İsmayıl Hakkı'da "Her sınıf öğrencisi aynı şeyleri işler ama aynı biçimde değil. İşler arasında kalite farkı vardır".[10] der. Dârülmuallimînde mesai arkadaşlarından Muallim Cevdet de Fuad Şemsi'den "vazifeşinas" olarak söz etmekte, Sâtı Bey ile beraber gece gündüz öğrencilerle ilgilendiğini yazar[11]. Yahya Kemal de hatıralarında Sâtı Bey aracılığıyla tanıdığı Fuat Şemsi'den "İtilafçı olmaksızın daima İttihatçı düşmanı lakin daima hamiyetli bir adam" diyerek söz ediyordu[12].

Mahir İz, Fuad Şemsi'yi şöyle anlatmaktadır;

".. Pek kuvvetli bir idareci olduğunu anlatmışlardı. Çok dürüst, karaktere ehemmiyet veren, ilmi daha sonraya bırakan, ferasetli ve ileri görüşlü, çok asabi, "ene"sine bağlı, mümtaz bir fıtrattı. Paşabah- ▶

çe'de, İstinye'de, Bebek'te, Şişli'de, Emirgan'da otuz sene sohbetinde bulundum. Demir gibi olan karakterini çok sevdim ve bağlandım. Kanaatine ve görüşlerine uymayan hususlarda en eski dostunu feda edebilirdi. Ondan dolayı devamlı dostu yoktu. Fikirlerinden fedakârlık etmezdi. Usûle ve nizama uymayan mafevkini (üstlerini) de dinlemediği için devlet hizmeti yapamadı."[13]

Dârülmuallimîn-i Âliye'den öğrencilerinden Fevzi Kumbaracı'nın da Fuad Şemsi ile ilgili bir anısı vardır. Fevzi Bey, okul koridorunda asılı imtihan günlerini içeren çizelgede geçirdiği imtihanları kurşun kalem ile karalamış. İmtihan çizelgesinin karalanmış olduğunu gören Fuad Şemsi, işin araştırılmasını diğer muavinlere bırakır. Fevzi Bey, korku ve endişe içinde Fuad Şemsi'nin odasına girmiş. Fuad Bey, kendisine "-Listeyi siz mi karaladınız?" deyince, Fevzi Bey, " Evet, ben karaladım." cevabını vermiş. Fuad Bey de sebebini sormadan "Gidiniz." demiş. Kırk sene sonra Fevzi Bey, ona bu olayı hatırlatmış, Fuad Bey de "Doğru söyledin, bana lazım olan odur." der. Mahir İz'e göre de öğrencinin eğitiminde aradığı ilk meziyet doğruluk idi[14]. Eğitimde mütekâmil (olgun) şahsiyetlerin etkisinin bütün etkilerden daha üstün olduğunu düşünüyordu[15].

Fuad Şemsi, Dârülmuallimîn günlerini şöyle anlatıyor:

"Bizim yetiştirdiğimiz unsurlar inkılâbın mehdileri olacak, hakiki vahdeti milliyemizi onlar kuracaklardı. Mektebin tesisinde bu ruhla çalışmış, gecemle gündüzümle, gözümle, gönlümle çocuklarıma vakf-ı hayat etmiştim. Şimdi ya gayemden ya hayatımdan aziz saydığım çocuklarımdan ve müessesemden ayrılmak mecburiyeti karşısında idim. .. Maârifin başında bulunan nazırın maalesef bir emirberden başka mahiyette olmadığını bildiğimden ithamnamenin bir suretini, komitanın riyasetinde bulunması hasebiyle Talat Bey'e gönderdim."[16]

Fuad Şemsi'nin Darüşşafaka müdürlüğü sırasında Halep'teki sürgün hayatından İstanbul'a gelen ve iş bulamayan ünlü matematikçi Mehmet Nadir'e Darüşşafaka'da ders vermesini sağladığını ve "değerli bir maârifçi" olduğunu Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* adlı kitabında belirtmektedir. Ergin bu konuda şöyle yazıyor:

"Bu sırada Nadir'in imdadına yetişen ve ona kıt kanaat geçinecek bir maişet bulan Fuad Şemsi'dir. Bu değerli maârifçimiz Nümune-i Terakki'de okumuş olduğu için hocasının elinden tutmuş ve o sırada Darüşşafaka'da müdür bulunduğu cihetle Nadir'e orada Hesab-ı Âla dersi hocalığını vermiştir."[17]

Geçen sene vefat eden rahmetli Prof. Dr. Erdal İnönü de Mehmet Nadir'in yaşam öyküsünü ve matematik alanındaki çalışmalarını anlattığı kitabında bu bilgileri kullanmaktadır[18]. Ali Çankaya, Fuad Şemsi'nin Darüşşafaka'lı olduğunu yazarken, Osman Ergin onun Nümune-i Terakki'de okuduğunu belirtmektedir. Belki de Fuad Şemsi ilkokulu Nümune-i Terakki'de okudu. Daha sonra babasının ölümü ve ailenin ekonomik durumu bozulduğu için Darüşşafaka'ya girmiş olabilir. Bunun yanısıra Ali Çankaya, Fuad Şemsi'nin 1914'den itibaren Darüşşafaka müdürlüğünü vekâleten yürütmeye başladığını yazar. Demek ki Mehmet Nadir'in okulda göreve başlaması 1912'den çok sonra olmuş olabilir.

Fuad Şemsi ile ilgili anlatılan bir anekdot onun nasıl bir yönetici olduğunu göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir. Darüşşafaka'da müdürlüğü sırasında ondan habersiz okula gelip, okulun mutfağını gezen Maârif Nazırı Dr. Nazım Bey ve Müsteşar'ı haber vermek için müdür odasına gelen kapıcıya kızıp, vazifesini bırakıp, kimin emri ile geldiğini sorması,[19] okul mutfağına gitmemesi, Nazır Dr. Nazım'ın müdür odasına gelmesini beklemesi bu türden denetlemelere nasıl yaklaştığını göstermektedir.

Mahir İz, bir gün kendisine "Siz hükümdar sülalesinden gelmeli idiniz." der. O da kendisine "Hükümdar benim sülalemden gelmeli idi." demiş[20]. Mahir İz, onun aradığı hüviyete sahip olmayan kimseleri kırmaktan çekinmediğini yazmaktadır[21].

Fuad Şemsinin şiirleri ve kısa yazılarının toplandığı *Hak* adlı kitabı, Abbas Hilmi Paşa'nın kerimesi Prenses Şevket Katırcıoğlu'na ithaf edilmiştir. Bu kitapta II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki bazı eğitim uygulamalarına ilişkin haksızlıklara da işaret etmektedir[22]. Örneğin 1908 İnkılabından sonra idadilere sultani ismi verildiği, muallimlere 1500 ile 2000 kuruş maaş tahsis edildiği, menşe ve mesuliyetleri aynı olduğu halde Din Bilgisi, Arapça ve Farsça hocalarına ise 500 ile 600 lira maaşın yeterli görüldüğü belirtilmektedir. 1908'den 1919'a kadar bu kişiler mağdur kalmış, maaşlarına bir kuruş zam yapılmamıştır. 1919'da Tedrisat-ı Tâliye Umum Müdürü olunca, bu ikiliğin sebeplerini bu makamda eskiden oturmuş meslektaşlarına sorduğunun altını çizmektedir. Daha sonra bu durumdaki yaklaşık 250 öğretmenin maaşlarını 900 kuruşa çıkarmayı başarmıştır[23].

Fuad Şemsi'ye göre, eğitimin iki temel unsuru vardır: Öğretmen ve öğrenci. Öğretmenler öğretim programını hazırlamalı ve hangi yöntemleri kullanacaklarına karar vermelidir. Fuad Şemsi, maârifin ıslahı ile ilgili olarak Maârif Vekaleti'nin kaldırılması ve okulların kendi işlerini kendilerinin görmesinin sağlanması gibi çok radikal bir görüşe sahiptir. Ona göre, devlet, müfettişleri ile okulları kontrol etmeli, fakat müdahale etmemelidir.

Beşir Ayvazoğlu da yazılarında Fuad Şemsi, Mehmed Akif'in ve Yahya Kemal'in yakın dostluklarını ifade etmektedir[24]. Fuad Şemsi'nin İstinye'deki ▶

yalısı kültür insanlarının bir toplantı yeri konumundaydı. A. Süheyl Ünver, bu toplantılarda öğrendiklerini özellikle yazarak, kayıt altına aldığını belirtmektedir[25]. Ona göre Boğaziçi'nin hastası iki kişi vardır. Biri Yahya Kemal, diğeri Fuad Şemsi'dir[26]. Milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy, ona olan sevgi ve saygısından dolayı *"Âsım"* gibi en önemli eserini ona ithaf etti. Yeni yazdığı şiirleri de önce ona gösterirmiş. Akif Bey'in dalgınlıkla dikkatinden kaçan Safahat'taki bir vezin hatasını da Fuad Şemsi düzeltmiştir[27]. Mehmet Akif Ersoy Mısırda iken sürekli Fuad Şemsi ile mektuplaşmıştır. Ona şöyle derdi: "Sen benim yalnız vefakâr dostum değil, aynı zamanda hakikatli bir evladımsın"[28]. 1925'de Mısır'a giden Mehmet Akif Ersoy'un Türkiye'deki işlerini takip etti[29]. Mehmet Akif Mısır'da hastalanıp, İstanbul'a geldiğinde Akif'in hastalığının tedavisi ve bakımı ile bizzat ilgilendi. Nitekim Mehmet Akif Ersoy'un tekfinini de o yaptırmıştır [30].

Mensup olduğu kuşaktaki pek çok kişi gibi, Fuad Şemsi, edebiyat ve şiirle de çok yakından ilgilendi. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bazı şiirleri bir kitapta derlendi. Mutasavvıf şair Osman Şems Efendi'nin eserlerini yakınlarından topladı ve bir nüshasını Süleymaniye Kütüphanesine verdi. Fuad Şemsi Bey, resim ve hat sanatına da değer vermiş, Ressam Hoca Ali Rıza'dan da hem Abbas Halim Paşa hem de kendi adına resimler satın almıştır. Fuad Şemsi'nin yakın dostlarından biri de ta'lik yazı üstâdı Hattat Hulûsî Efendi olup, onun hat eserlerine sahipti. Beşir Ayvazoğlu'nun, Uğur Derman arşivinden alıp, yayımladığı bir fotoğraf, değerli kitaplarla, tablolarla, levhalarla ve antik eşyalarla dolu evinin güzel sanatlar müzesi görünümünde olduğunun bir kanıtı niteliğindedir[31].

Sonuç

Fuad Şemsi, bir Mülkiyeli maârifçi, Darüşşafakalı olarak II. Meşrutiyet Döneminde Sâtı Bey'le birlikte önemli işler yapmıştır. Kendisini eğitim yöneticiliği ile sınırlaması ve pedagojiye dair eserler yazmaması zamanla onun eğitimin kurumsallaşmasına verdiği hizmetlerin unutulmasına yol açmıştır. Damat Ferit Hükümetinde de üst düzey görev kabul etmesi, onun erken emekliliğinin gerekçelerinden biri gibi görülmektedir. Diğer yandan ülkemizde edebiyat tarihçileri, mensup olduğu yüksek kültür grubundan dolayı (Mehmet Akif Ersoy'un ve Yahya Kemal Beyatlı'nın arkadaşı) bir şair ve edebiyat âşığı olarak onun adının yaşamasını sağlamışlardır.

Ümit ediyorum ki bu yazı, bir eğitim tarihi araştırmacısının dikkatini çeker ve o, Fuad Şemsi konusunda daha detaylı bir yüksek lisans ya da doktora çalışması yapar. Bunun yanında yıllar önce Fuat Gündüzalp'in hayal ettiği gibi Milli Eğitim Bakanlığı da "Pedagoji ya da Eğitimbilim Ansiklopedisi" çıkarmaya teşebbüs eder[32] ve bu ansiklopediye "Fuad Şemsi" maddesi eklenirse, bu yazı fazlasıyla amacına ulaşmış olacaktır. ■

---

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi A.B.D. Öğretim Üyesi.

1 Bu derneklerin listesi bkz. Mustafa Ergün, (1996), *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* Ankara: Ocak Yayınları, s. 185-187.

2 Emrullah Efendi'nin ıslahatları için bkz. Nafi Atuf [Kansu], (1932), *Türkiye Maarif Tarihi* (Bir Deneme) ikinci Kitap, İstanbul: Milliyet Matbaası, s.38-

3 Ali Çankaya Mücellidoğlu, (1968-1971) *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* III. Cild, (1860-1908). Ankara: Mars Matbaası.

4 II. Meşrutiyet dönemi maârif nazırları listesi için bkz. Erdoğan Başar, (2004), *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri* (1920-1960), İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, s.53.

5 Ali Çankaya Mücellidoğlu, **a.g. e.**, s.1069.

6 Olayın detayı için bkz. Beşir Ayvazoğlu, (2005) "İstinye'de Bir Münzevi" *Türk Edebiyatı,* sayı:384,s.40-41.

7 A. Süheyl Ünver (1974), "Fuad Şemsi'den Anılar", *İstanbul,* 8.XI.

8 İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, (2005) *Hayatım,* İstanbul: Dünya Yayınları s. 90; 157-158.

9 İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, **a.g.e.,** s.90.

10 Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, **a.g.e.,** s.157-158.

11 Osman Ergin (1977) *Türkiye Eğitim Tarihi,* İstanbul Matbaası: Eser Matbaası, 1-2 Cilt, s.584.

12 Aktaran Beşir Ayvazoğlu, **a.g.y** s. 38.

13 Mahir İz (1990) *Yılların İzi,* İstanbul: Kitabevi, s.235.

14 Mahir İz **a.g.e.,** s.238.

15 Mahir Iz, **a.g.e.,** s.238.

16 Fuad Şemsi İnan (tarihsiz) *Hak,* İstanbul: Sebil Yay.

17 Osman Ergin (1977) *Türkiye Eğitim Tarihi,* İstanbul Matbaası: Eser Matbaası, 3-4 Cilt, s.1007.

18 Erdal İnönü (1997) *Mehmet Nadir Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü,* Ankara: TÜBİTAK Yay., s.13.

19 Mahir İz **a.g.e.,** s.236.

20 Mahir İz **a.g.e.,** s.239.

21 Mahir İz **a.g.e.,** s.166.

22 Fuad Şemsi İnan (tarihsiz) *Hak,* İstanbul: Sebil Yayınevi.

23 Fuad Şemsi İnan **a.g.e.,** s. 291-292.

24 Beşir Ayvazoğlu, **a.g.y.,** s. 36-37.

25 A. Süheyl Ünver **a.g. y.,**

26 A. Süheyl Ünver (1974), "Fuad Şemsi ve Boğaziçi", *İstanbul,* 10.XII.

27 Mahir İz, **a.g.e.,** s.237.

28 Mehmet Akif Ersoy (1996), *Safahat* haz. Cemâl Kurnaz ve diğerleri, İstanbul: Milli Eğitim Bakanları s.365.

29 Beşir Ayvazoğlu, **a.g.y.,** s.38.

30 Mahir İz, **a.g.e.,** s.146.

31 Beşir Ayvazoğlu, **a.g.y.,** s.37.

32 Fuat Gündüzalp, (1951), *Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s. X.